

تحولات اجتماعی عراق در میانه انتخابات ۲۰۲۱ و ۲۰۲۵ احمد زارعان^۱

فصلنامه مطالعات راهبردی جهان اسلام، سال بیست و سوم، شماره ۴، پیاپی ۹۲، زمستان ۱۴۰۱؛ صفحات ۱۹۱ - ۱۵۹

تاریخ پذیرش نهایی: ۱۴۰۱/۱۱/۳۰

تاریخ دریافت: ۱۴۰۱/۱۱/۱۰

چکیده

تحولات اجتماعی از نقش و تأثیر برجسته‌ای در ایجاد دگرگونی و تحول در جوامع انسانی برخوردارند. بر اساس رویکردهای سیستمی، تغییر و تحول در هریک از خرده‌نظام‌های اجتماعی تغییر و تحول در خرده‌نظام‌های اجتماعی دیگر را به دنبال خواهد داشت. با توجه به اینکه جامعه عراق یکی از پویاترین جوامع غرب آسیاست که طی دو دهه اخیر شاهد تغییرات و تحولات گسترده و عمیقی بوده است؛ این مقاله هدف پژوهشی خود را بررسی تحولات اجتماعی عراق در میانه انتخابات ۲۰۲۱ و انتخابات آتی که به احتمال زیاد در سال ۲۰۲۵ برگزار خواهد شد، تعیین کرده است. در این مقاله برای دستیابی به هدف پژوهشی، داده‌ها با مراجعه به منابع کتابخانه‌ای و برخط جمع‌آوری شده و به روش توصیفی-تحلیلی مورد بحث و بررسی قرار گرفته‌اند. یافته‌های مقاله نشان می‌دهد روندهای جمعیتی به ظهور قشر خاصی از رأی‌دهندگان منجر شده که تجربه سیاسی از دوران دیکتاتوری صدام ندارند و از سوی دیگر، تحت تأثیر روایت‌های جعلی، احساسات نوستالژیکی در آنها نسبت به دوره حاکمیت حزب بعث ایجاد شده است. کاهش مشارکت سیاسی، و بی‌اعتمادی به نهادهای دولتی، دو تحول دیگری هستند که به کاهش سرمایه اجتماعی دولت عراق منجر شده‌اند. علاوه بر این، ناکارآمدی نظام سیاسی مبتنی بر دموکراسی توافقی باعث گرایش اکثریت مردم به سیاست غیرهویتی در عراق شده است. حوزه زنان نیز در سال‌های اخیر، تحت تأثیر راهبردها و اقدامات نهادهای بین‌المللی و بازیگران خارجی، به ویژه ایالات متحده آمریکا تحولات عمده‌ای را تجربه کرده است که در آینده، با شتاب بیشتری ادامه خواهد یافت. در نهایت اینکه رابطه بین دولت و جامعه در عراق به دلیل ناکارآمدی و ضعف دولت، فساد نهادینه‌شدن و بحران‌های اقتصادی در معرض فروپاشی قرار گرفته است. این تحولات بر ماهیت، روند و نتایج انتخابات پارلمانی آتی عراق تأثیرگذار خواهد بود.

۱. استادیار پژوهشکده مطالعات بین‌الملل دانشگاه جامع امام حسین (ع)

واژگان کلیدی

عراق، تحولات اجتماعی، تحولات سیاسی، سیاست هویت، دموکراسی توافقی

مقدمه

اشغال عراق توسط آمریکا و سرنگونی رژیم صدام در سال ۲۰۰۳ به تغییر ساختار قدرت در این کشور منجر و کنترل انحصاری قدرت از دست اقلیت اعراب سنی خارج شد. این رویداد بزرگ سرآغاز چشم انداز جدیدی از تحولات سیاسی در عراق و خاورمیانه محسوب می شود؛ به نحوی که در پژوهش هایی که در یک دهه اخیر درباره عراق انجام شده، تاریخ سیاسی عراق و حتی منطقه غرب آسیا به دو مرحله عمده قبل و بعد از ۲۰۰۳ تقسیم شده است. به رغم پایان دوران استبداد و وزیدن نسیم دموکراسی در عراق، این کشور سامان مناسبی پیدا نکرد و بحران های انسان ساخت یکی پس از دیگری رخ دادند و عراق را وارد چرخه ای از بی ثباتی های مزمن کردند.

پس از ۲۰۰۳ و سقوط یکی از بزرگ ترین دیکتاتوری های تاریخ عراق، خوش بینی زیادی در بین بسیاری از مردم عراق و کارشناسان و سیاستمداران عراقی و غیرعراقی به وجود آمد که عراق وارد دوره جدیدی از رشد و شکوفایی خواهد شد. اما خیلی زود این امیدواری به یأس و ناامیدی تبدیل شد. تداوم اشغال عراق توسط آمریکا و مداخلات گسترده بازیگران خارجی در این کشور، بحران های امنیتی ایجاد شده توسط گروه های معارض بعثی و سلفی، تکفیری، اقدامات گروه های فشار تحت فرمان برخی جریان های سیاسی، بن بست سیاسی ناشی از اختلافات سیاسی، فساد، ناکارآمدی دولت ها و موارد متعدد دیگر باعث ایجاد تردیدهای جدی درباره مسیری شده که عراق جدید در راستای دولت سازی طی کرده است. دموکراسی توافقی که بر سهم خواهی و سهم دهی به گروه های قومی و مذهبی عراقی استوار است، به یک مانع جدی در مسیر تشکیل یک دولت کارآمد و قوی در عراق

تبدیل شده و ضعف، شکنندگی و در ماندگی دولت‌های عراق پس از ۲۰۰۳ را به دنبال داشته است. ائتلافی بودن دولت در عراق از یک سو، و عدم توافق گروه‌ها و جریان‌های سیاسی طایفی بایکدیگر، به ایجاد بن‌بست سیاسی در این کشور در مقاطع مختلف منجر شده است. بن‌بست سیاسی یک ساله و عدم توافق گروه‌های سیاسی برای تشکیل دولت پس از انتخابات زودهنگام پارلمانی ۲۰۲۱، نمونه‌ای از شرایط نابسامان عراق در حوزه سیاسی است.

از سوی دیگر، تغییرات و تحولات اجتماعی عراق فضای سیاسی این کشور را تحت تأثیر قرار داده است. در واقع، برهم‌کنش عوامل اجتماعی و سیاسی نقشی مهم و تعیین‌کننده در شکل‌گیری تحولات گذشته، حال و آینده عراق ایفا کرده است. با توجه به اهمیت تحولات اجتماعی عراق و نقش و تأثیری که این تحولات بر روندهای سیاسی این کشور دارد، این مقاله هدف پژوهشی خود را «بررسی تحولات اجتماعی عراق در یک بازه چهار ساله (۲۰۲۱ تا ۲۰۲۵)» قرار داده است. در این مقاله، داده‌ها از طریق مراجعه به منابع کتابخانه‌ای و برخط جمع‌آوری شده‌اند و به روش توصیفی-تحلیلی مورد بحث و بررسی قرار خواهند گرفت.

میانی نظری

گی‌روشه تغییر اجتماعی^۲ را تغییری قابل رؤیت در طول زمان، تعریف کرده است؛ به صورتی که موقتی یا کم‌دوام نباشد و بر ساخت یا وظایف سازمان اجتماعی یک جامعه اثر گذارد و جریان تاریخ آن را دگرگون کند. «تغییر» و «تحول» بایکدیگر تفاوت دارند. تحول اجتماعی مجموعه‌ای از تغییرات طی چندین نسل است؛ ولی تغییر اجتماعی، تغییر در یک نسل یا یک دوره کوتاه مدت است و نیز در محیط جغرافیایی و اجتماعی

۱. Guy Rocher

۲. Social change

محدودی رخ می دهد. بنابراین، تحول شامل تغییرات تک خطی می شود (روشه، ۱۳۷۰: ۲۶-۳۰). تغییر اجتماعی مشتمل بر چهار وجه است:

موضوع تغییر: عبارت از پدیده اجتماعی است که در معرض تغییر قرار می گیرد، مانند الگوهای کنش متقابل، ساختار اقتدار، ظرفیت تولید و نظام قشر بندی.

سطح تغییر: تغییری تواند در سطوح مختلفی، مانند: فردی، گروهی، سازمانی، نهادی و جامعه رخ دهد.

- دوره زمانی: عبارت از دوره ای زمانی است که تغییر در آن رخ می دهد.

جهت تغییر: مسیر و الگوی حرکت تغییر را مشخص می کند. تغییر ممکن است پیش رونده یا واپس گرا باشد یا بر اساس الگوهای متفاوت حرکت، نظیر الگوهای خطی یا چرخشی - انجام شود (واگو، ۱۳۷۳: ۱۳).

تغییرات اجتماعی در یک بازه زمانی محدود رخ می دهد و مبدأ و مقصد آن مشخص است. برخلاف تغییرات اجتماعی که یک پروژه است، تحولات اجتماعی یک پروسه محسوب می شود. تحول اجتماعی فرایندی همه جانبه است که همه ابعاد زندگی بشر را تحت تأثیر خود قرار می دهد (ایوبی، ۱۳۹۹). تحولات و دگرگونی های اجتماعی حداقل یک نسل را در بر می گیرند و به لحاظ زمانی، نسبت به تغییرات اجتماعی بلند مدت تر هستند. در واقع، تغییرات اجتماعی، دگرگونی های اجتماعی را باز نمایی می کنند. تغییرات و تحولات اجتماعی منشأ های مختلفی دارند. تغییرات و تحولات فناورانه یا اقتصادی، تغییرات و تحولات گسترده ای را در عرصه اجتماعی ایجاد می کند (غفاری، ۱۳۹۹). برای مثال، ورود فناوری های ارتباط جمعی یا پدیده صنعتی شدن باعث ایجاد تغییر در

ماهیت و شکل روابط سیاسی و اجتماعی شده است. کارل مارکس^۱ تغییرات اجتماعی را حاصل منازعه میان منافع متضاد گروه‌های متفاوت. که زمینه‌های اقتصادی نیروی محرکه آن بود. در نظری گرفت. از نظر مارکس، شیوه‌های تولیدی (اقتصاد به مثابه زیر بنا) تعیین‌کننده روابط تولیدی (جامعه، فرهنگ و سیاست به مثابه رو بنا) است و هرگونه تغییر و تحول در شیوه‌های تولید به تغییر و تحول در روابط تولید منجر خواهد شد (Calhoun & et al, ۲۰۰۲).

دگرگونی در نظام‌های معرفتی و معنایی و ظهور اندیشه‌های جدید نیز موجب تغییرات و تحولات اجتماعی است. همان‌طور که ماکس وبر^۲ استدلال می‌کند، ظهور سرمایه‌داری به عنوان یک تحول شگرف در عرصه اقتصادی. که در ادامه، عرصه‌های اجتماعی و سیاسی را نیز تحت تأثیر قرار داد. ناشی از ظهور نوع خاصی از نگرش دینی و تعالیم اخلاقی است که وبر آن را اخلاق پروتستانی نام نهاده است. وبر در کتاب اخلاق پروتستانی و روح سرمایه‌داری نشان داد که چگونه یک نظام اعتقادی مقدس در ایجاد یک نظام بازار آزاد جهانی سکولار مؤثر بوده است (وبر، ۱۳۷۳).

عوامل دیگری، مانند: رشد جمعیت و حرکات جمعیتی، بحران‌های اقتصادی و سیاسی، بحران‌های زیست‌محیطی مانند خشکسالی، حوادث غیر مترقبه طبیعی مثل زلزله، جنگ داخلی، تهاجم خارجی و امثال آنها نیز در ایجاد تغییرات و تحولات اجتماعی مؤثرند.

روندهای جمعیتی، حافظه تاریخی و زیست سیاسی

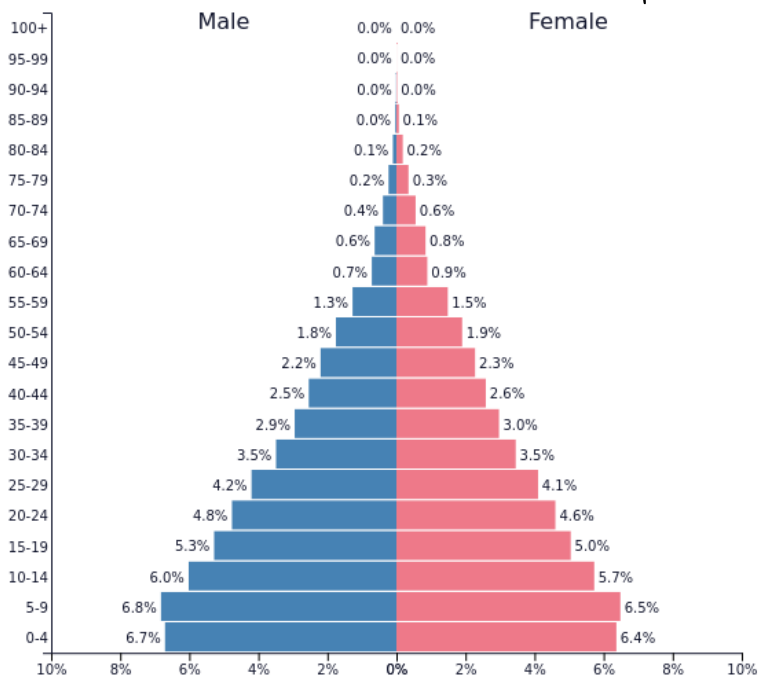
بر اساس اطلاعات ژانویه ۲۰۲۳، جمعیت عراق ۴۵۵۰،۴۵۶۰ نفر برآورد شده است. آمارها نشان می‌دهند که جمعیت عراق در یک سال منتهی به سال

۱. Karl Marx

۲. Max Weber

۲۰۲۳، معادل ۲/۲۷ درصد افزایش یافته است و در سال ۲۰۲۵ به ۶/۵۴۹۵۴۷ نفر خواهد رسید. عراق رشد جمعیت بسیار بالایی را در دو دهه اخیر تجربه کرده و جمعیت این کشور از ۲۷ میلیون نفر در سال ۲۰۰۳ به ۴۵/۵ میلیون نفر در سال ۲۰۲۳ رسیده است. این آمار حاکی از افزایش ۶۰ درصدی جمعیت عراق در ۲۰ سال اخیر است (Macrotrends, ۲۰۲۳). با توجه به رشد جمعیت بسیار بالای عراق در سال های اخیر، این کشوریکی از جوان ترین جمعیت ها در بین کشورهای جهان به شمار می رود. قاعده هرم سنی جمعیت این کشور نسبت به رأس آن بسیار عریض است.

هرم جمعیت عراق در سال ۲۰۲۱ (Population pyramid, ۲۰۲۱)

PopulationPyramid.net

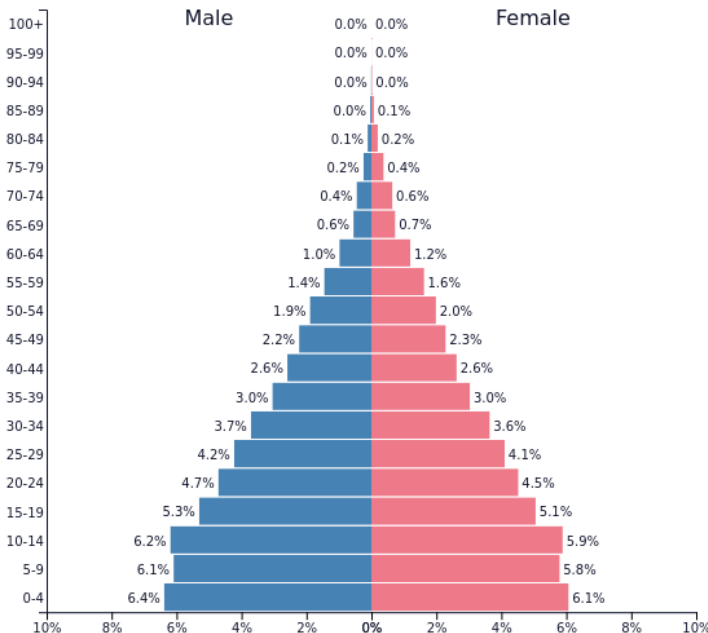
Iraq - 2021
Population: 43,533,592

در سال ۲۰۲۱، حدود ۶۰ درصد از عراقی ها واجد حق رأی بودند. در سال ۲۰۲۵، جمعیت عراقی های واجد حق رأی به حدود ۶۵ درصد خواهد رسید. علاوه بر این، جمعیت رأی دهند در سال ۲۰۲۵ نسبت به سال ۲۰۲۱ جوان تر خواهد شد. در سال ۲۰۲۵، بیش از ۲۹ درصد از رأی دهندگان را

گروه سنی ۱۸ تا ۲۹ سال تشکیل خواهند داد که بین سال‌های ۱۹۹۷ تا ۲۰۰۷ به دنیا آمدند و هیچ درکی از دوران حاکمیت رژیم بعث به رهبری صدام ندارند. همچنین حدود ۱۱/۵ درصد از رأی دهندگان از گروه سنی ۳۰ تا ۳۴ سال خواهند بود. این افراد حد فاصل سال‌های ۱۹۹۱ تا ۱۹۹۶ به دنیا آمدند و دوران کودکی و نوجوانی آنها با حکومت صدام مقارن بوده است و در دوران صدام عملاً گشگر سیاسی محسوب نمی‌شده‌اند. در واقع، حافظه تاریخی حدود ۴۰ درصد از رأی دهندگان عراقی در سال ۲۰۲۵، بر اساس درک مستقیم از تحولات عراق در سال‌های پیش از ۲۰۰۳ و زیست سیاسی در دوران صدام شکل نگرفته است. جمعیت رأی دهندگانی که زیست سیاسی آنها به سال‌های پس از ۲۰۰۳ محدود است، در انتخابات‌های آتی افزایش بیشتری پیدا خواهد کرد. فقدان درک تاریخی از گذشته و ایجاد احساسات نوستالژیک نسبت به تاریخ سیاه عراق در دوران حاکمیت حزب بعث در سال‌های پیش از ۲۰۰۳، سیاست و حکومت در عراق و دموکراسی نوپای ایجاد شده در آن را به شدت تحت تأثیر قرار خواهد داد.

هرم جمعیت عراق در سال ۲۰۲۵ (Population pyramid, ۲۰۲۱)

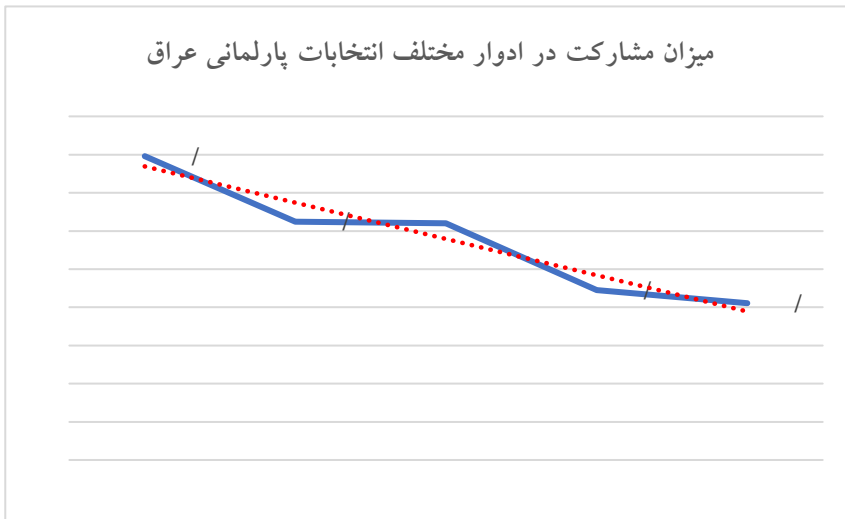

بسیاری از جوانان عراقی روایت‌هایی از دوران صدام را باور کرده‌اند که در آن، یک دولت مقتدر و با ثبات در داخل کشور رفاه و امنیت برای شهروندان فراهم کرده بود و در خارج از کشور با اقتدار عمل می‌کرد و رهبری و سیادت عراق در منطقه و جهان عرب را به ارمغان آورده بود. به اذعان کارشناسان عراقی، حافظه جمعی تاریخی عراقی‌ها ضعیف است و با فاصله گرفتن از گذشته، تمایلاتی در آنها برای زیبا جلوه دادن گذشته زشت ایجاد می‌شود (Ali, ۲۰۱۸). احساسات نوستالژیک معمولاً تحت تأثیر واکنش بخش‌هایی از جامعه به کاستی‌ها و مشکلات موجود ایجاد می‌شود. این قبیل احساسات عمدتاً توسط کسانی بر سازی می‌شود که به ارزش‌ها و آرمان‌های نظم سیاسی اجتماعی پیشین وفادارند. در واقع، مدافعان نظم پیشین از طریق روایت‌های واژگون، مبهم و نادرست از گذشته، نظم جدید را به چالش می‌کشند.

کاهش سرمایه اجتماعی دولت

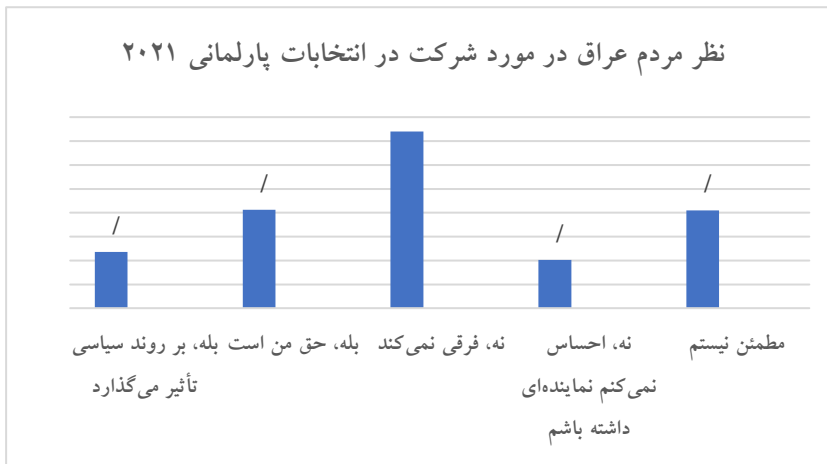
به عقیده رابرت پاتنام 'سرمایه اجتماعی' «جوه گوناگون سازمان اجتماعی نظیر اعتماد، هنجارها و شبکه‌هاست که می‌توانند با تسهیل اقدامات هماهنگ، کارایی جامعه را بهبود بخشند». وی شبکه‌ها، هنجارها، اعتماد و مشارکت را چهار بعد اصلی سرمایه اجتماعی معرفی می‌کند (پاتنام، ۲۰۱۳: ۲۸). در سال‌های اخیر، در عراق «اعتماد اجتماعی» و «مشارکت سیاسی» به عنوان دو بعد اصلی و مهم سرمایه اجتماعی کاهش یافته است.

نتایج انتخابات پارلمانی عراق که از سال ۲۰۰۵ تا ۲۰۲۱ برگزار شده، نشان می‌دهد میزان مشارکت در انتخابات روند کاهشی را طی کرده و از ۷۹/۶ درصد در سال ۲۰۰۵ به ۶۲/۴ درصد در سال ۲۰۱۰ و ۶۲ درصد در سال ۲۰۱۴ رسیده است. در انتخابات سال‌های ۲۰۱۸ و ۲۰۲۱ مشارکت مردم در انتخابات به شدت افت پیدا کرد و به ۴۴/۵ درصد در سال ۲۰۱۸ و ۴۱/۰۵ درصد در سال ۲۰۲۱ رسید.

بررسی برنامه توسعه سازمان ملل متحد در عراق در سال ۲۰۲۲، نشان می‌دهد ۴۱/۷ درصد از شهروندان عراقی «فساد فرایندهای سیاسی توسط نخبگان حاکم» را بزرگ‌ترین مانع در مسیر مشارکت سیاسی معرفی کرده‌اند. ۲۲ درصد از آنها نیز «از دست دادن اعتماد به سیاست» را عامل کاهش مشارکت دانسته‌اند. «فقدان اعتماد شهروندان به مؤسسات و فرایندهای سیاسی» با ۱۷/۷ درصد و «فقدان نمایندگی واقعی در سیستم

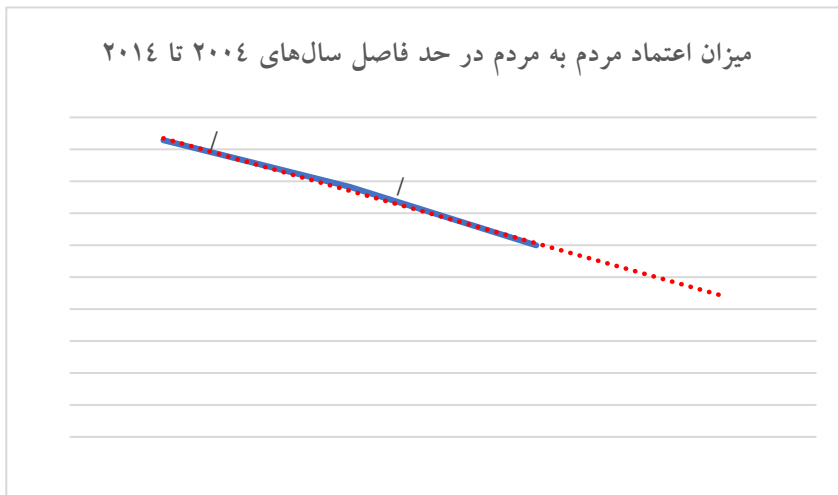
سیاسی» با ۱۲/۴ درصد در رتبه‌های بعدی قرار دارند. «درک محدود از نحوه عملکرد نظام سیاسی» با ۳/۷ درصد و «فقدان کانال‌های جایگزین و زمینه‌ها برای تعامل مستقیم شهروندان با حکومت» با ۲/۵ درصد بخش اندکی از عدم مشارکت سیاسی را تبیین می‌کند. ۳۷ درصد از پاسخ‌دهندگان اظهار داشتند که در انتخابات ۲۰۲۱ شرکت نمی‌کنند. از نظر آنها، شرکت در انتخابات تفاوتی در وضع کشور ایجاد نمی‌کند. ۱۰/۱ درصد آنها دلیل عدم مشارکت خود را داشتن نماینده اعلام کردند. در مقابل، فقط ۱۱/۸ درصد معتقد بودند که رأی آنها بر روند سیاسی تأثیر گذار است (UNDP, ۲۰۲۲: ۳۴). بخش زیادی از مردم عراق احساس می‌کنند که دولت بر اساس مذاکرات میان نخبگان انتخاب می‌شود، نه توسط مردم. از این رو، انگیزه‌ای برای مشارکت در انتخابات ندارند.

اکثر مردم عراق، ایمان خود را به روند سیاسی از دست داده‌اند. در حالی که در همه نظام‌های مردم‌سالار، انتخابات تنها راه بالقوه برای ایجاد تغییر در نظام‌های حکمرانی تلقی می‌شود، با توجه به مزمن شدن مشکلات و چالش‌ها در عراق، به رغم تغییر دولت‌ها، انتخابات کارکرد اساسی خود را از دست داده است. در عراق، اعتماد مردم به سیاست و نهادهای دولتی کاهش یافته است. شرایط سیاسی-اجتماعی عراق در

سال‌های پس از ۲۰۰۳ موجب شد که سیاست‌هویت‌محور یکی از عوامل مؤثر در ایجاد وضع موجود قلمداد شود (UNDP, ۲۰۲۲: ۴). عامل «اعتماد» نیز در سال‌های اخیر به شدت آسیب دیده است. بر اساس داده‌های سال ۲۰۲۰، فقط ۳/۳۴ درصد از مردم عراق به دولت خود اعتماد دارند. این در حالی است که میزان اعتماد آنها به همسایگان ۶/۷۴ درصد، میزان اعتماد به روزنامه‌نگاران ۹/۵۷ درصد و میزان اعتماد به علم ۶/۷۳ درصد است. بررسی هانشان می‌دهد حتی اعتماد مردم به مردم در حد فاصل سال‌های ۲۰۰۴ تا ۲۰۱۴ روند کاهشی را طی کرده و از ۴۲/۶ درصد در سال ۲۰۰۴ به ۱۴/۳۹ درصد در سال ۲۰۰۹ و در ادامه، به ۳۰ درصد در سال ۲۰۱۴ کاهش یافته است (Ortiz-Ospina and Roser, ۲۰۲۰).

اهش ذخایر اعتماد اجتماعی در جامعه باعث کاهش یا استهلاک سرمایه اجتماعی می‌شود. در صورت کاهش سرمایه اجتماعی، هزینه مبادلات افزایش می‌یابد، سرمایه‌گذاری دشوار می‌شود و توسعه اقتصادی به مانع برمی‌خورد. از سوی دیگر، ضعف سرمایه اجتماعی به معنای مخدوش شدن پیوند و مشارکت و نیز بی‌تفاوتی اجتماعی است که به روند مشارکت

مردم در روندهای سیاسی لطمه می زند. همچنین کاهش سرمایه اجتماعی اخلاق عمومی را تهدید و الگوهای خاموشی از رفتارهای آسیب زا و پرهزینه را تکثیر می کند. استهلاک سرمایه اجتماعی سبب می شود پروژه های ملی از کار آمدی و بازدهی مطلوب برخوردار نباشند، کارایی سیستم ها از بین برود، کیفیت خدمات در بخش عمومی افت پیدا کند و کیفیت زندگی و رفاه اجتماعی تنزل یابد (فراست خواه، ۱۳۹۶: ۲۶۲۸).

به زعم برخی از محققان، دو عامل زمینه ساز زوال سرمایه اجتماعی در جامعه عبارت اند از:

۱- سرخوردگی به دلیل فقدان رفاه نسبی؛

۲- وجود تفاوت، تبعیض و احساس فرودستی سیاسی، اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی در جامعه (ستاری، ۱۳۹۳: ۳۲).

زوال سرمایه اجتماعی اگرچه خود معلول علل و عوامل مختلفی است، به تدریج باعث شکل گیری تضادهای اجتماعی و ایجاد شکاف میان کلیه عناصر و اجزای جامعه می شود. چنین وضعیتی فقط به حوزه اجتماعی محدود نمی ماند، بلکه در یک سطح گسترده تر، باعث خروج جامعه و کنشگران اجتماعی، سیاسی و اقتصادی از چارچوب هنجارهای انجام بخش جامعه می شود. در واقع، زوال سرمایه اجتماعی متعاقباً باعث تحلیل و کمر اثر شدن ساز و کارهای یک پارچه کننده در جامعه می شود. در نتیجه، بی اعتمادی بین کنشگران اجتماعی افزایش می یابد و تضادهای تازه ای میان «نخبگان سیاسی» از یک سو، و «قشرهای مختلف اجتماعی» از سوی دیگر شکل می گیرد. در این وضعیت، مقاومت دو سویه بین نخبگان سیاسی و قشرهای مختلف اجتماعی در مقابل هم به وجود می آید. ناهمسازی و عدم همدلی میان دولت و جامعه باعث کاهش پیوستگی ها بین دولت و جامعه خواهد شد. بر اثر کاهش سرمایه اجتماعی، نوعی بیگانگی میان جامعه و نخبگان سیاسی ایجاد می شود. در صورتی که بجز ان سرمایه اجتماعی به وجود آید، جامعه

مستعد انقلاب علیه نظام سیاسی حاکم می شود (هرسینی، ۱۳۸۹). همان طور که پیشتر نیز اشاره شد، در سال های ابتدایی پس از سقوط صدام سرمایه اجتماعی دولت تازه تأسیس حداقل در بین شیعیان و کردها افزایش یافته بود. انتخابات اولین، دومین و سومین دوره پارلمان عراق که با مشارکت بالای مردم همراه شد، مؤید این ادعاست. اما به تدریج و به دلیل ناکارآمدی دولت های عراق که یکی پس از دیگری روی کار آمدند، اعتماد مردم به نهاد دولت و کارگزاران دولتی تضعیف شد. از آنجا که عوامل موج بجران های امنیتی، سیاسی و اقتصادی عراق کماکان وجود دارند، روند کاهش اعتماد به دولت و در نتیجه، کاهش مشارکت سیاسی که ابعاد اصلی سرمایه اجتماعی هستند ادامه خواهد یافت و سرمایه اجتماعی دولت عراق بیش از پیش مستهلک خواهد شد.

هویت یابی سیاسی زنان

پس از سقوط رژیم صدام در سال ۲۰۰۳، بسیاری از زنان عراقی از روند سیاسی جدید حمایت کردند و در احزاب و ائتلاف های سیاسی فعال شدند. طیفی از گروه های سیاسی نیز بر نامه های حقوق زنان را دنبال می کردند. با این حال، اقتضائات و مرزبندی های رایج در حوزه سیاسی عراق، بر حوزه زنان و مشارکت سیاسی آنها اثرگذار بوده است؛ به نحوی که زنان در محیط های قومی-مذهبی و محلی-منطقه ای خاص فعالیت می کنند و حامی برنامه های ملی گرا، سکولار، چپ یا اسلام گرا هستند (Fischer-Tahir, ۲۰۱۰: ۱۳۸۱).

عملکرد زنان عراقی در انتخابات اکتبر ۲۰۲۱ نسبت به انتخابات سال ۲۰۱۸، پیشرفت بزرگی را نشان می دهد. ۵۷ نفر از مجموع ۹۷ نامزد زن در یک رقابت جدی، با تکیه بر آرای بالای خود و بدون نیاز به استفاده از سهمیه زنان، در انتخابات پیروز شدند. علاوه بر این، در حالی که ۸۳ کرسی به عنوان حداقل کرسی های پارلمان که باید به زنان اختصاص یابد،

برای این قشر در نظر گرفته شده بود (معادل ۲۵ درصد از کرسی‌های پارلمان)، نامزدهای زن عراقی توانستند ۱۴ کرسی بیشتر از سهمیه تعیین شده در انتخابات ۲۰۲۱ را کسب کنند (یورونیوز، ۲۰۲۱). با این حال، اکثر زنانی که برنده شدند، به احزاب و جریان‌های سیاسی وابسته بودند و این نشان می‌دهد که احزاب سیاسی راه اصلی برای ورود به پارلمان هستند (Ghattas, ۲۰۲۲).

در سال‌های اخیر، «جنسیت» نقشی کلیدی در شکل‌دهی به مطالبات ایفا کرده و حوزه زنان، تغییرات زیادی را تجربه کرده است. نوع نگاه زنان به مسائل عراق با مردان متفاوت است. بر اساس بررسی انجام شده توسط برنامه توسعه سازمان ملل متحد در عراق، زنان عراقی در مقایسه با مردان، دیدگاه‌های جامع‌تری در مورد مشکلات کشور و اصلاحات ارائه کرده‌اند. مردان و زنان به‌طور کلی مسائل و نیازهای متفاوتی را برجسته کرده‌اند. مردان بر موضوع «امنیت» بیشتر تمرکز کرده و به جای اینکه مشکلات را در ارتباط با یکدیگر ارزیابی کنند، بر موضوعات منفرد مرتبط با منافعشان تأکید می‌کنند. در مقابل، زنان مسائل و مشکلات موجود را در ارتباط با یکدیگر تحلیل کرده، خواستار اصلاحات در سطح ساختاری هستند. از نظر زنان، پرداختن به یک موضوع می‌تواند نتایج مثبتی برای سایر موضوعات نیز داشته باشد. برای مثال، در بررسی موضوع فساد، زنان شکایات خود را به حوزه سیاسی و روندهای مربوط به آن محدود نمی‌کنند، بلکه فساد را در حوزه ارائه خدمات اساسی، مانند مراقبت‌های بهداشتی و آموزش نیز در نظر می‌گیرند. از نظر پاسخگویان زن، به جای تمرکز بر برگزاری انتخابات آزاد و عادلانه، باید فساد را در همه سطوح ریشه‌کن کرد (UNDP, ۲۰۲۲: ۱۵-۱۴).

برنامه توسعه سازمان ملل متحد و نهاد برابری جنسیتی و توانمندسازی زنان در عراق که هر دو زیر نظر سازمان ملل فعالیت می‌کنند، در ۳۱ اکتبر

۲۰۲۲ در بغداد با هدف اجرای برنامه‌ای برای حمایت از مشارکت سیاسی و نمایندگی زنان در عراق با پشتوانه مالی یک میلیون دلار توافق کردند. این دو نهاد هدف خود را از اجرای این پروژه مشترک، «رفع محدودیت‌های سیاسی زنان، تقویت تصمیم‌گیری و رهبری زنان در فضاهای انتخابی و افزایش رهبری در فضاها‌ی مدنی، اعلام کردند (UNDP, ۲۰۲۲). به نظری رسد با توجه به راهبردها و اقدامات نهادهای بین‌المللی، مانند سازمان ملل و بازیگران خارجی به ویژه ایالات متحده آمریکا در حوزه زنان، در سال‌های آینده حضور و نقش آفرینی زنان در عرصه‌های سیاسی و مدنی و نیز نقش، تأثیر و مطالبات آنها در انتخابات افزایش یابد.

گرایش مردم به تغییر سیاست هویتی به سیاست غیر هویتی

پس از سقوط صدام در سال ۲۰۰۳، ساختار حقوقی و سیاسی اجتماعی تبعیض آمیز مبتنی بر حکومت اقلیت سنی بر اکثریت فروپاشید و کردها و شیعیان وارد میدان شدند و مطالبات خود را به طور جدی پیگیری کردند. در چنین وضعیتی، بهترین مدلی که می‌توانست مشارکت همه گروه‌های قومی و مذهبی در ساختار سیاسی نوین را تضمین کند، شکل‌گیری یک حکومت توافقی بر مبنای ائتلاف بود. این موضوع از همان ابتدا مدنظر قرار گرفت؛ به گونه‌ای که ترکیب شورای حکام به عنوان اولین نهاد سیاسی در عراق جدید، بر مبنای واقعیت‌های قومی و مذهبی تعیین شد. در این شورای ۲۵ نفره، ۱۳ نفر عرب شیعه، ۵ نفر عرب سنی، ۵ نفر کرد سنی، یک نفر عرب مسیحی و یک نفر ترکمن سنی عضویت داشتند. برخی از اهل سنت تعیین ترکیب شورای حکام برای اساس سهمیه‌بندی قومی و مذهبی را آغاز درگیری‌های طایفه‌ای در عراق می‌دانند.

روند دموکراسی‌سازی در عراق فارغ از محدودیت‌ها، چالش‌ها،

نفوذها و تأثیرگذاری‌های احتمالی خارجی بر آن، در پی مشارکت تمام گروه‌های قومی. مذهب در عرصه سیاست و قدرت است. دموکراسی‌سازی در عراق به رغم نواقص و تردیدهای مختلف درباره آن، خواستار توجه به گروه‌های قومی. مذهب و ویژگی‌های خاص گروه‌های اجتماعی در اجرایی کردن رویه‌ها و روش‌های دموکراتیک است. اکثر گروه‌های عراقی به تدریج ضمن پذیرش اصل دموکراسی‌سازی و تکثرگرایی، دیدگاه‌های متفاوتی را در خصوص دموکراسی در این کشور ارائه کرده‌اند. با این حال، به نظر می‌رسد دموکراسی توافقی الگویی است که در عراق نهادینه شده است. دموکراسی توافقی بدین مفهوم است که به رغم مبتنی بودن نظام سیاسی بر آرای عمومی و روندهای دموکراتیک، با توجه به برجسته بودن هویت‌های قومی و مذهبی در عراق، در نهایت، آرای عمومی در قالب گروه‌ها و احزاب سیاسی وابسته به قومیت‌ها یا مذاهب نمود پیدا می‌کند و ماهیت حکومت بر اساس توازن و تعامل بین گروه‌های سیاسی قومی. مذهب شکل می‌گیرد. به عبارت دیگر، هر چند نظام سیاسی دموکراتیک است، اما دموکراسی عددی و اکثریتی نیست و گروه‌ها یا احزاب برنده به تنهایی تعیین‌کننده سرنوشت سیاسی کشور نیستند؛ بلکه امور سیاسی بر توافق بین گروه‌های سیاسی قومی. فرقه‌ای پیرو زدر رقابت‌های انتخاباتی استوار است و این توافق سطح گسترده‌ای از مسائل و روندهای کشور را در بر می‌گیرد. این وضعیت باعث اداره کشور بر اساس نوع خاصی از سیاست شده که به «سیاست هویت» مشهور است.

استقرار دموکراسی طایفه‌ای، توافقی یا سهمیه‌ای باعث بروز مشکلات و مسائل زیادی در عراق شده است. عراق فاقد زیرساخت‌های اساسی برای تحقق دموکراسی است. اقتصاد دولتی وابسته به نفت، حاکمیت فرهنگ دموکراسی متابعتی، فقدان برخی از آزادی‌های اساسی و عدم شکل‌گیری جامعه مدنی از جمله موانع

دموکراسی سازی در عراق هستند. در منطقه غرب آسیا، پیش از عراق، دموکراسی توافقی یا سهمیه‌ای بر اساس توافق طائف در لبنان نیز پیاده شده که نتایج مطلوبی در پی نداشته است. نظام‌های سیاسی برآمده از دموکراسی توافقی بنا بر دلایل زیر، شکننده و غیر قابل اتکا هستند:

۱. برای جامعه دارای اکثریت مناسب نیست؛
۲. کارشکنی سایر گروه‌های قومی و مذهبی: گروهی که محور دولت است، در اخذ تصمیمات مهم با مشکل روبه‌رو می‌شود؛
۳. تسهیم قدرت بین گروه‌های قومی، مذهبی و احزاب و جریان‌های سیاسی باعث افزایش رقابت‌های درون طایفه‌ای و بین طایفه‌ای، کاهش انسجام و هماهنگی دولت و افزایش ناکارآمدی و فساد اداری و اقتصادی می‌شود؛

۴. نظام سیاسی مبتنی بر دموکراسی توافقی و تلاش کارگزاران سیاسی برای کسب رأی از پایگاه اجتماعی قومی یا مذهبی خود به طایفه‌گرایی در عراق دامن می‌زند و باعث فعال شدن شکاف‌های اجتماعی می‌شود؛

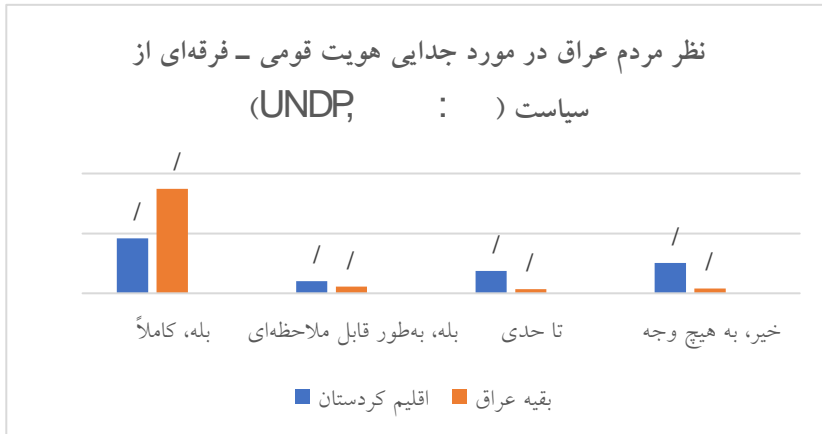
۵. هر یک از گروه‌های قومی و مذهبی به منظور بهره‌مندی از سهم بیشتری از قدرت و ایفای نقشی مؤثر تر در روند سیاسی تلاش می‌کنند تا از ظرفیت یک کنشگر خارجی استفاده کنند و توان چانه‌زنی آنها افزایش یابد. این وضعیت، زمینه را برای مداخله مستمر کنشگران خارجی فراهم می‌کند. بدین ترتیب، توافق در مورد چگونگی تسهیم قدرت بین گروه‌های قومی و مذهبی، به جای آنکه در داخل صورت گیرد، در خارج از کشور محقق می‌شود.

در عراق، تحمیل الگوی دموکراسی توافقی یا سهمیه‌ای، جامعه و دولت عراق را به ورطه فروماندگی و ورشکستگی کشانده است. دولت شیعه محور عراق در حالی مسئول این ناکامی‌ها شناخته می‌شود که مقصر همه آنها نیست. همچنین شکاف‌های عمیق اجتماعی بین گروه‌های قومی و مذهبی، باعث واکراییی آنها نسبت به یکدیگر و بروز

بحران‌های سیاسی و امنیتی یکی پس از دیگری شده است. روح حاکم بر دموکراسی توافقی که جامعه را قطب‌بندی می‌کند و نیز شکاف‌های اجتماعی و رویکرد کنشگران داخلی و خارجی به چگونگی توزیع قدرت در عراق باعث شده است که تمام ائتلاف‌های سیاسی بر اساس رویکردهای طایفه‌گرایانه شکل بگیرد. به دلیل ضرورت ائتلاف‌سازی در این نوع از نظام سیاسی، روند تشکیل دولت از سال ۲۰۱۰ به این سو، با موانع زیادی روبه‌رو بوده است و در انتخابات پارلمانی ۲۰۲۱ بیش از یک سال به درازا کشید.

با توجه به شکست تجربه دموکراسی‌سازی و دولت‌سازی پس از ۲۰۰۳، انتقادهای علیه این نوع نظام سیاسی در حال افزایش است. بسیاری از عراقی‌ها خواهان عبور از سیاست هویت‌مبنی بر طایفه‌گرایی هستند و سیستم‌کنونی را نماینده خود نمی‌دانند. ۸۷/۴ درصد از مردم استان‌های مرکزی و جنوبی عراق به‌طور جدی خواهان جدایی سیاست از ملاحظات قومی. فرقه‌ای هستند. البته در این زمینه، تفاوت معناداری بین نظر مردم ساکن در اقلیم کردستان با مردم ساکن در سایر نقاط وجود دارد و ۴۵/۹ درصد مردم اقلیم کردستان به‌طور جدی خواهان جدایی سیاست از ملاحظات قومی. فرقه‌ای هستند.

برای نمونه، در اکتبر ۲۰۱۹، موجی از اعتراضات که به اعتراضات تشرین معروف شد. عراق را در بر گرفت. ماهیت اعتراضات و معترضان نشان می‌داد که عراق تغییرات در خور توجهی را در این حوزه تجربه کرده است. برخلاف ناآرامی‌های پیشین، مانند بحران‌های امنیتی ۲۰۰۴ تا ۲۰۰۸ که عمدتاً حول مطالبات هویتی شکل گرفته بود، این بار معترضان بر موضوعات مربوط به شیوه حکمرانی متمرکز شدند. بسیاری از آنها از نظام سیاسی سرخورده و ناامید شده بودند. علاوه بر این، در حالی که اعتراضات و ناآرامی‌های پیشین با محوریت اهل سنت شکل گرفته بود، اعتراضات سال ۲۰۱۹ و سال‌های پس از آن، با محوریت جوانان و نوجوانان شیعه رخ داد (O'Driscoll & et al, ۲۰۲۰).

اگرچه اعتراضات تشرین علیه فساد، بیکاری و کمبود خدمات ضروری شکل گرفت، اما در بطن خود، تغییر نظام حکومتی پس از ۲۰۰۳ را نیز هدف گرفته بود. پس از ۲۰۰۳، با توجه به تنوع قومی، مذهبی عراق، نوعی نظام سیاسی مبتنی بر توزیع طایفه‌ای قدرت در این کشور مستقر شد تا این اطمینان حاصل شود که دولت عراق همه گروه‌های قومی و مذهبی عراق را نمایندگی می‌کند. پس از گذشت حدود ۲۰ سال از استقرار سیستم تقسیم قدرت بر اساس ملاحظات طایفه‌ای، ناتوانی آن

در انجام کارویژه‌های اساسی دولت بر همگان روشن شده است (International Crisis Group, ۲۰۲۱). برای بسیاری از عراقی‌ها، نظام سیاسی کنونی زمینه استفاده نخبگان سیاسی از منابع عمومی و افزایش نفوذ آنها را تسهیل می‌کند (Frantappie, ۲۰۱۹). افزایش نارضایتی به ویژه نارضایتی از نخبگان حاکم، موتور محرکه مطالبات مردمی برای تغییر سیاست مبتنی بر هویت و تبدیل آن به سیاست‌هایی است که بتواند مشکلات اساسی مردم را در حوزه اقتصاد، معیشت و خدمات اساسی در حوزه بهداشت و آموزش حل کند (۸: ۲۰۲۲، UNDP).

تداوم روند فروپاشی روابط دولت و جامعه

در عراق، قرارداد اجتماعی که بتواند روابط بین دولت و جامعه را تعریف کند، بر اساس پروژه «دولت‌سازی استعماری» - که از اوایل قرن بیستم آغاز شده - شکل گرفته است. علاوه بر دولت، هویت‌های جمعی ملی نیز متأثر از این پروژه است. این در حالی است که دولت باید بر اساس ساختارهای اجتماعی از قبل موجود شکل می‌گرفت (Khoury and Kostiner, ۱۹۹۱). در چارچوب پروژه دولت‌سازی استعماری در سراسر منطقه، برای دولت نقش بازتوزیعی در نظر گرفته شده است که عمدتاً از طریق سیستم‌های رفاهی و تضمین اشتغال در بخش عمومی ایفای شود (World Bank, ۲۰۰۴). علاوه بر این، دولت وظایفی مانند: تنظیم بازار، ملی کردن دارایی‌ها و ایجاد صنایع جایگزین واردات را نیز بر عهده دارد. با افزایش تعهدات اجتماعی و اقتصادی دولت و به موازات آن، حقوق سیاسی و نمایندگی شهروندان نیز به تدریج کاهش یافته و مبادله ضمنی برای تأمین رفاه از سوی دولت در برابر از وفاداری از سوی ملت صورت گرفته است (Bebawi and Luciani, ۲۰۱۶). چنین شرایطی باعث ظهور و تداوم دولت‌های استبدادی در سراسر منطقه، از جمله عراق شده است. نخبگان حاکم قدرت را از طریق دورزدن نهادهای رسمی و استفاده از شبکه‌های

سیاسی و اقتصادی غیر رسمی برای ایجاد اتحاد، مدیریت مخالفان و تضمین حمایت‌های مستمر، حفظ می‌کنند.

تا پیش از سال ۲۰۰۳، این شرایط، سیاست عراق را مستعد استفاده از زور برای شکل دادن به جامعه، استفاده از منابع دولتی برای ایجاد و تقویت شبکه‌های حمایتی، سوء استفاده از درآمدهای نفتی و تشدید شکاف‌های اجتماعی کرده و معادله ارائه خدمات رفاهی در مقابل جلب وفاداری و تبعیت سیاسی، بر مناسبات سیاسی و اجتماعی عراق حاکم بود. پس از سقوط صدام در سال ۲۰۰۳، عراق از یک دولت منسجم رانتهی به یک دولت شکننده رانتهی تبدیل شد. در این دوره، دولت بر اساس گسل‌های قومی و مذهبی ساخته شد که به ظهور دولت شکننده یا فرومانده در عراق انجامید. بر اساس این نظام سیاسی کاملاً طایفه‌گرایانه، رئیس‌جمهور از بین کردها، نخست‌وزیر از میان شیعیان و رئیس مجلس نیز از درون سنی‌ها انتخاب می‌شود. تسهیم و تقسیم قومی و مذهبی قدرت تا پایین‌ترین لایه‌های ساختار سیاسی ادامه می‌یابد. این امر باعث شده که تشکیل دولت به چانه‌زنی نخبگان سیاسی و در نهایت، ائتلاف آنها مشروط شود. بر اساس این نوع نظام سیاسی، منافع فردی و جناحی و طایفه‌ای بر منافع ملی اولویت و برتری داده می‌شود (Freedom House, ۲۰۲۱).

در انتخابات، احزاب و ائتلاف‌ها عموماً بر اساس وابستگی‌های قومی و مذهبی خود عمل می‌کنند. در نتیجه، گروه‌های اجتماعی مختلف عراقی بر اساس یک قرارداد اجتماعی جامع و مشترک گرد هم نیامده‌اند. در پی برگزاری انتخابات سال ۲۰۰۵ و پس از تشکیل اولین دولت در دوره پس‌بعث، منطق طایفه‌ای نهادینه شده در سیاست و حکومت عراق، به تدریج آثار سوء و پیامدهای منفی ناخواسته خود را آشکار کرد. با گذشت زمان، واگرایی بین مکونات عراق از یک سو، و واگرایی در درون هر یک از مکونات از سوی دیگر افزایش یافت و از سال ۲۰۱۰ به بعد، تشکیل دولت در عراق با صعوبت بسیار و تأخیر زیاد همراه شد.

علاوه بر این، رابطه بین دولت و ملت عراق به درستی شکل نگرفت و سرمایه اجتماعی دولت عراق به تدریج کاهش پیدا کرد. دولت نتوانست مفهومی فراگیر از شهروندی و احساس تعلق ملی عراق به منصف ظهور برساند. ظهور داعش در سال ۲۰۱۴ شکست بزرگی در مسیر پروژه دولت سازی استعماری در عراق محسوب می شود.

پس از شکست داعش در سال ۲۰۱۷، عراق همچنان با مشکلات پایدار متعددی، مانند: فساد، اقتصاد ضعیف، بحران خدمات ضروری و چالش های زیست محیطی دست و پنجه نرم می کند. این مشکلات به تدریج پایه های قرارداد اجتماعی را سست کرده و مانع ایجاد چارچوبی مستحکم برای روابط دولت و جامعه شده است (O'Driscoll & et al, ۲۰۲۰). این وضعیت به ناامیدی گسترده در میان شهروندان در زمینه توانایی دولت برای حل مشکلات آنها دامن زده است.

اعتراضات مداوم نشان می دهد تا زمانی که تغییرات ساختاری حاصل نشود، مطالبات برای اصلاحات و انعقاد یک قرارداد اجتماعی جدید و تعریف رابطه جدیدی بین دولت و جامعه از بین نخواهد رفت. با این حال، همکاری بین جنبش های اعتراضی، به رغم نارضایتی های مشترک، محدود است. در مقابل، همکاری میان نخبگان برای حفظ وضعیت موجود عمیقاً قوی و ریشه دار است (O'Driscoll & et al, ۲۰۲۰).

عوامل مؤثر در فروپاشی روابط دولت و جامعه

عراق در رتبه بندی جهانی دولت های در مانده در رتبه بیست و سوم قرار دارد. یمن، سومالی، سوریه در رتبه های اول تا سوم این فهرست قرار دارند (worldpopulation, ۲۰۲۳). در ماندگی دولت بدین معنی است که از جهات بسیار مهمی شکست خورده است؛ به جای حمایت از شهروندان، هرج و مرج و اغلب جنگ داخلی حکم فرماست؛ قانونی گذاشته نمی شود

و نظم برقرار نمی‌گردد؛ اقتدار سیاسی مرکزی وجود ندارد یا بسیار ناکاراست و در بسیاری از موارد، نظام اقتصادی هم در مانده است و حتی قادر به تأمین ابتدایی‌ترین عناصر رفاه برای مردم نیست (گریفیتس، ۱۳۹۰). زمانی که دولت به ورطه فروماندگی و ورشکستگی کشیده می‌شود، رابطه دولت با جامعه نیز در معرض آسیب شدید قرار می‌گیرد. «ایجاد نهادهای عادلانه و فراگیر، ارائه خدمات با کیفیت، اقتصاد با ثبات با تمرکز شدید بر اشتغال، امنیت و حکمرانی خوب» مسئولیت‌های اصلی دولت در قبال شهروندان است. در وضعیتی که دولت قادر به انجام وظایف و مسئولیت‌هایش در قبال شهروندان نیست، روابط دولت و جامعه در وضعیتی شکننده قرار می‌گیرد.

در عراق، یکی از عوامل اصلی و مؤثر در فروپاشی روابط دولت و جامعه، عدم تقسیم قدرت به صورت کارآمد بوده است. توزیع قدرت بر اساس مناسبات طائفه‌ای باعث شده سیاست هویت‌محور به مبنایی برای حکمرانی تبدیل شود (Dodge, ۲۰۲۰). فساد مداوم، حکمرانی ضعیف، ارائه نامطلوب خدمات، کاهش امنیت و نابرابری اقتصادی، اعتماد به نهادهای دولتی را تضعیف کرده و در نتیجه، شک و تردید نسبت به حکومت و فرصت‌های تغییر افزایش یافته است. بسیاری از چالش‌های پیش روی حکمرانی مطلوب، در نظام سهمیه‌بندی طائفه‌ای قدرت ریشه دارد (Pfaff, ۲۰۲۱).

یکی دیگر از عوامل مهم و مؤثر بر فروپاشی روابط دولت و جامعه، «فساد» است. جامعه عمیقاً نسبت به فساد حساس شده و ۱۶۰ فساد اقتصادی از طریق بجز-ران اقتصادی مستمر و وابستگی اقتصاد به درآمدهای نفتی تشدید شده است. بر اساس داده‌های دسامبر ۲۰۲۲، عراق در میان ۱۸۰ کشور جهان در رتبه ۱۵۷ فسادترین کشورهای جهان قرار دارد (Tradingeconomics, ۲۰۲۳). نتایج پژوهشی با عنوان «بجسم مجدد

قرارداد اجتماعی در عراق، که توسط برنامه توسعه سازمان ملل متحد^۱ در عراق با مشارکت مؤسسه تحقیقات صلح بین‌المللی استکهلم^۲ انجام شده است، نشان می‌دهد که موضوع فساد اصلی‌ترین مسئله در عراق به‌شمار می‌آید که در نظام سیاسی این کشور ریشه دوانده است. از نظر شرکت‌کنندگان در جلسات گروه متمرکز و پاسخ‌دهندگان نظر سنجی، رسیدگی به فساد باید به مهم‌ترین اولویت دولت عراق تبدیل شود. بر اساس نتایج این پژوهش، مهم‌ترین مانع در مسیر مشارکت سیاسی شهروندان، فساد و پیوندهای عمیق آن با سیستم حاکمیت است (UNDP, ۲۰۲۲: ۴).

شهروندان عراقی در تعامل روزمره با نهادهای دولتی، فساد را تجربه کرده‌اند و این موضوع باعث بیگانگی سیاسی آنها شده است. بسیاری از عراقی‌ها برای به دست آوردن خدماتی، مانند مراقبت‌های بهداشتی و ثبت نام در مدرسه که به لحاظ قانونی مستحق این خدمات هستند، مجبورند رشوه پرداخت کنند (National Democratic Institute, ۲۰۱۹). استخدام در بخش دولتی اغلب بر اساس وابستگی سیاسی است تا شایستگی. حضور در «شغل‌های وهمی»^۳ و دریافت حقوق بازنشستگی در ازای دریافت رشوه رایج است (Abdullah & et al, ۲۰۱۸). نزد بسیاری از عراقی‌ها، ارتباطات سیاسی و قومیتی برای دسترسی به فرصت‌ها و خدمات، مهم تلقی می‌شود. فساد باعث تشدید شکاف بین دولت و جامعه و نیز افزایش شکاف در درون خود جامعه شده است. فقدان پاسخگویی و اعتماد عمومی پایین به نهادهای دولتی، اصول و نهادهای دموکراتیک را تضعیف کرده است.

۱. The United Nations Development Programme (UNDP)

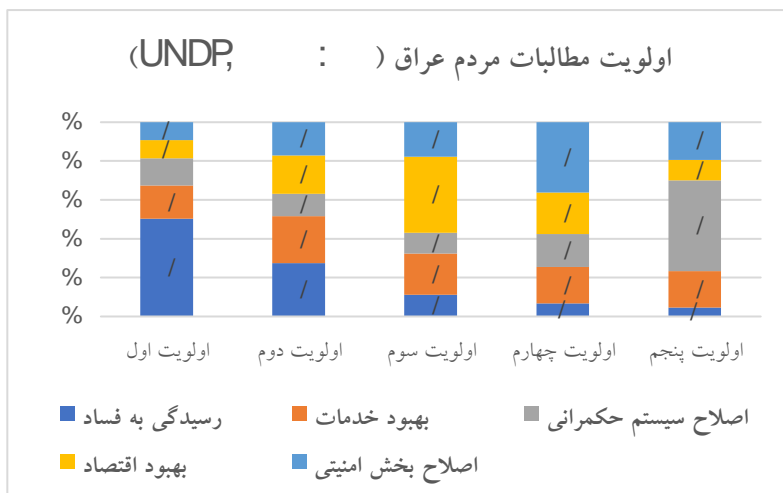
۲. The Stockholm International Peace Research Institute (SIPRI)

۳. شغل‌های وهمی شغل‌هایی هستند که افراد بدون حضور در محل کار و انجام کار معینی حقوق دریافت می‌کنند. افرادی که بر اساس شغل‌های وهمی حقوق می‌گیرند، معمولاً درصد زیادی از حقوق خود را به کسانی که نام آنها را در فهرست‌های حقوقی قرار می‌دهند، پرداخت می‌کنند.

(Abdullah & et al, ۲۰۱۸). با توجه به اینکه مخارج دولت از طریق درآمدهای نفتی تأمین می‌شود و به درآمدهای مالیاتی وابسته نیست، دولت در مورد مسئولیت‌هایش در قبال شهروندان پاسخگو نیست. در سیستمی که با سیاست قومی فرقه‌ای و شخصی سازی مناصب عمومی مشخص شده است، رهبران آزادانه و به دلخواه خدمات و کالاهای عمومی را توزیع کرده یا از توزیع آن خودداری می‌کنند.

بحران فساد از نظر عراقی‌ها بسیار برجسته است. در نظر سنجی صورت گرفته توسط برنامه توسعه سازمان ملل متحد در سال ۲۰۲۲، از پاسخگویان عراقی خواسته شد پنج مطالبه اصلی را اولویت بندی کنند. رسیدگی به فساد با ۵۰/۳ و ۲۷/۴ درصد به ترتیب در صدر اولویت‌های اول و دوم عراقی‌ها قرار گرفت. بهبود اقتصاد با ۳۹/۱ درصد در صدر اولویت‌های سوم، اصلاح بخش امنیتی با ۳۶/۲ درصد در صدر اولویت‌های چهارم و اصلاح نظام حکمرانی با ۶/۸ درصد در صدر اولویت‌های پنجم مردم عراق قرار گرفت. نتایج این نظر سنجی نشان دهنده دغدغه‌مندی مردم عراق نسبت به موضوع فساد است.

در حوزه ارائه خدمات اساسی، دولت عراق در وضعیت کاملاً ضعیفی قرار دارد. عراقی‌ها روزانه حدود ۵ تا ۸ ساعت برق دولتی از شبکه سراسری دریافت می‌کنند. کسانی که توان مالی دارند، برای تأمین برق در سایر ساعات شبانه‌روز به ژنراتورهای خصوصی متکی هستند (Mills and Salman, ۲۰۲۰). کمتر از ۶ درصد بودجه دولتی به آموزش اختصاص می‌یابد که این میزان، کمترین سهم در بین کشورهای عربی است. در استان‌های متأثر از درگیری‌های داخلی، مانند صلاح‌الدین و دیالی بیش از ۹۰ درصد کودکان واقع در سن مدرسه، به مدرسه نمی‌روند (UNICEF, ۲۰۲۱). در عراق، نابرابری شدیدی در آموزش وجود دارد؛ به نحوی که برای فقیرترین اقشار جامعه، نرخ تکمیل دوره ابتدایی، متوسطه اول و متوسطه دوم به ترتیب ۵۴ درصد، ۲۳ و ۱۳ درصد است. این میزان برای ثروتمندترین اقشار جامعه به ترتیب ۹۳ درصد، ۷۳ و ۵۲ درصد است (UNICEF, ۲۰۲۰). سیستم مراقبت‌های بهداشتی دولتی در وضعیت بحرانی قرار دارد. در سال ۲۰۱۹، تنها ۲/۵ درصد از بودجه دولتی به بخش بهداشت و درمان اختصاص یافت. همه‌گیری کووید-۱۹ کمبود شدید پزشک، دارو و تخت‌های بیمارستانی را نشان داد (Aboulenein and Levinson, ۲۰۲۰). به رغم افزایش قابل توجه نیازها در حوزه بهداشت و آموزش، در سال ۲۰۲۱ بودجه این دو بخش به ترتیب ۳۵ و ۴۰ درصد کاهش یافت. اگرچه نهادهای غیردولتی، مانند خیریه‌ها و عتبات مقدسه تلاش می‌کنند کمبودها در بخش بهداشت، درمان و آموزش را جبران کنند و این امر از بسیاری جهات مثبت است، اما این موضوع به کاهش بیشتر اعتماد مردم به دولت، به عنوان ارائه‌دهنده خدمات منجر می‌شود (UNDP, ۲۰۲۰). بجران خدمات، به ویژه در مناطق روستایی مشهود است. در روستاها، از هر ۵ کودک عراقی، فقط ۲ نفر در مجموع، نزدیک نیمی

از مدارس این کشور به آب آشامیدنی سالم دسترسی دارند (UNICEF, ۲۰۲۱).

سوء استفاده گسترده از منابع دولتی به افزایش نابرابری منجر شده و نارضایتی های شدید اجتماعی ایجاد کرده است. رشد اقتصادی از بی ثباتی اقتصاد و اتکای ۹۵ درصدی آن به درآمدهای نفتی آسیب دیده است (Jasim and Rodgers, ۲۰۲۱). انتظارات برآورده نشده از منافع اقتصادی منابع هیدروکربنی عراق، به ویژه در استان های نفت خیز مانند بصره، به افزایش نارضایتی ها دامن زده است؛ به نحوی که ۹۵/۵ درصد از پاسخ دهندگان از نحوه مدیریت این منابع راضی نیستند (Robin-D' Cruz, ۲۰۲۱). در حالی که مردم در حال احیای کشاورزی در استان های جنوبی عراق هستند و کشاورزی تنها بخشی است که بدون سرمایه گذاری دولتی در سال ۲۰۲۰ رشد کرده است، عواملی مانند بیابان زایی، شهرنشینی و افزایش واردات محصولات کشاورزی تأثیر منفی در تولید، در چند سال آینده خواهد داشت (World Bank, ۲۰۲۱).

بیکاری یکی از مشکلات مزمن عراقی ها، به ویژه جوانان است. شکاف بین تعداد دانش آموخته ها و تعداد مشاغل در دسترس دائمی در حال افزایش است. رسیدگی به بیکاری جوانان در جلب اعتماد مجدد به دولت و احیای اقتصاد، عاملی کلیدی است. اغلب عراقی ها انتظار دارند که دولت اشتغال در بخش دولتی را افزایش دهد. از نظر آنها، افرادی که در بخش دولتی استخدام می شوند، به دلیل برخورداری از درآمد ثابت و مزایا، در موقعیت بهتری نسبت به سایرین قرار می گیرند.

افق تحولات

جامعه عراق جامعه ای جوان و به شدت پویاست و سرعت تغییرات و تحولات آن نسبت به سایر جوامع بسیار بیشتر است. یکی از دلایل سرعت تحولات در عراق، ایستایی آن در یک دوره ۳۰ ساله است. در دوران حاکمیت حزب بعث به ویژه از زمان اشغال کویت در سال

۱۹۹۰، عراق وارد دوره‌ای از انزوا شد. حتی ناامنی‌های پس از ۲۰۰۳ نیز این انزوای طولانی‌تر کرد. اما شرایط امروز عراق نشان می‌دهد نسل جوان این کشور به شدت خواهان تغییر و مجدد است. گویا علاوه بر اراده بازیگران خارجی به ویژه آمریکایی‌ها، گرایش‌های قدرتمند و حرص و ولع فزاینده‌ای برای ایجاد تغییر و تحول در عراق وجود دارد. بررسی‌های میدانی نشان می‌دهد مظاهر تکنولوژی در عراق به سرعت در حال تکثیر است. در بغداد خودروهایی لوکس خارجی، رستوران‌ها و مراکز خرید پر زرق و برق، مبلمان شهری جدید و ابزارهای ارتباطی مدرن مانند گوشی‌های نسل جدید آیفون و امثال آنها به وفور دیده می‌شود. اما زیرساخت‌های فرهنگی با سرعت تغییر مظاهر مادی، تغییر نکرده است و از این رو پدیده تاخر فرهنگی به وجود آمده است. در حوزه سیاسی نیز تاخر فرهنگی باعث بحران و بن‌بست سیاسی در عراق شده است؛ یعنی متناسب با اصول دموکراتیک و نظام انتخاباتی، فرهنگ سیاسی ایجاد نشده است. فقدان فرهنگ سیاسی متناسب با نظام دموکراتیک مبتنی بر انتخابات کماکان چالش انتخابات آینده عراق خواهد بود.

پیش‌بینی می‌شود عمده‌ترین تحول اجتماعی در سال‌های منتهی به انتخابات آتی پارلمان عراق که به احتمال زیاد در سال ۲۰۲۵ برگزار خواهد شد تحول در مطالبات مردم به ویژه جوانان خواهد بود. در حالی که در انتخابات ۲۰۱۸ به دلیل شرایط خاص ناشی از بحران امنیتی داعش، دال مرکزی مطالبات مردم «تأمین امنیت» بود در انتخابات ۲۰۲۱ دال مرکزی مطالبات مردم از «تأمین امنیت» به «مبارزه با فساد» تغییر کرد. پیش‌بینی دال مرکزی مطالبات مردم در انتخابات ۲۰۲۵ بسیار دشوار است زیرا مطالبات مردم عمدتاً تحت تأثیر شرایط و مقتضیات زمانی و حتی شگفتی‌سازها بر ساخته می‌شوند. اما می‌توان پیش‌بینی کرد کماکان مطالبه «مبارزه با فساد» از نفوذ زیادی برخوردار باشد. علاوه بر این، «مبارزه با سیاست هویتی» نیز از ظرفیت لازم برای تبدیل شدن به دال مرکزی مطالبات مردمی برخوردار است.

در بعد میزان مشارکت سیاسی، پیش‌بینی می‌شود روند کاهشی-مشارکت مردم در انتخابات پارلمانی تداوم یابد و میزان مشارکت در انتخابات ۲۰۲۵ از میزان مشارکت در انتخابات ۲۰۲۱ (حدود ۴۰ درصد) کمتر شود. دلیل عمده کاهش مشارکت مردم عراق در انتخابات آتی ادراک شکل گرفته در آنها مبنی بر بی‌تأثیر بودن انتخابات در سرنویست کشور و بی‌تأثیر بودن نقش رأی‌دهندگان در نتایج انتخابات است. بن‌بست سیاسی یک ساله پس از انتخابات ۲۰۲۱ و حوادث تلخ منطقه خضرا در شکل‌گیری ادراک منفی نسبت به انتخابات و احزاب و عملکرد جریان‌های سیاسی و رهبران آنها مؤثر بوده است.

بررسی‌های میدانی نشان می‌دهد نقش زنان در جامعه و سیاست عراق روز به روز در حال افزایش است و پدید زنانه شدن سیاست و جامعه ظهور و بروز بیشتری در عراق پیدا کرده است. از این رو، در انتخابات آتی، زنان در عرصه سیاسی (به عنوان کنشگر فعال انتخاباتی) حضور بیشتری خواهند داشت و از هم‌اکنون، احزاب و جریان‌های سیاسی برنامه‌ها و سرمایه‌گذاری‌های ویژه‌ای را برای تصاحب سهم ۲۵ درصدی کرسی‌های پارلمان که به طور انحصاری به زنان تعلق دارد انجام داده‌اند. اگرچه گروه‌های مرجع سنتی مانند مراجع تقلید، روحانیون، سادات و شیوخ عشایر کماکان از نقش و نفوذ قابل توجهی در بین مردم عراق برخوردارند اما روند‌های موجود نشان می‌دهد گروه‌های مرجع جدیدی در عراق ظهور کرده‌اند که می‌توانند کنش‌های انتخاباتی مردم را شکل دهند و نتایج انتخابات را تغییر دهند. سلبی‌تی‌های پیشی از گروه مرجع جدید هستند که در صورت کناره‌گیری یا انفعال گروه‌های مرجع سنتی از روند انتخابات، می‌توانند در تعیین نتایج انتخابات مؤثر باشند.

کاهش اعتماد مردم به احزاب و جریان‌های سیاسی عراقی به ایجاد یک روند جدید منجر شده است: افزایش تعداد و نقش کاندیداهای مستقل در انتخابات. در انتخابات ۲۰۲۱ در مقایسه با انتخابات‌های پیشین، تعداد قابل توجهی از کاندیداهای مستقل به پارلمان راه یافتند. پیش‌بینی می‌شود تعداد کاندیداهای مستقل به دلیل کاهش اعتماد مردم به احزاب و

جریان‌های سیاسی افزایش یابد.

نتیجه‌گیری

جامعه عراق در بین جوامع منطقه غرب آسیا شاهد بیشترین تغییرات و تحولات اجتماعی بوده است. این تغییرات و تحولات، سیاست و حکومت در عراق را به شدت تحت تأثیر قرار داده است. بررسی روندهای سیاسی در عراق از سال ۲۰۰۵ تا ۲۰۲۱، مؤید این ادعا است. پیش‌بینی می‌شود روندهای تحولات اجتماعی عراق کماکان روند سیاسی را نیز تحت تأثیر قرار دهد و انتخابات پارلمانی آتی عراق که به احتمال زیاد در سال ۲۰۲۵ برگزار خواهد شد، نیز از این تحولات تأثیر پذیرد.

بررسی روندهای جمعیتی عراق نشان می‌دهد که جمعیت این کشور در دو دهه اخیر، حدود ۶۰ درصد افزایش یافته و از ۲۷ میلیون نفر در سال ۲۰۰۳ به ۴۵/۵ میلیون در سال ۲۰۲۳ رسیده است. این وضعیت به ظهور قشر خاصی از رأی‌دهندگان منجر شده است که از یک سو، فضای سیاسی عراق پیش از ۲۰۰۳ را درک نکرده‌اند و از سوی دیگر، به دلیل ترویج روایت‌های نادرست از دوران دیکتاتوری صدام، در بخش مهمی از آنها احساسات نوستالژیکی نسبت به آن دوران ایجاد شده است. با توجه به اینکه در انتخابات پارلمانی آتی عراق بیش از ۴۰ درصد از رأی‌دهندگان هیچ تجربه سیاسی مستقیمی از دوران صدام ندارند، این وضعیت بر مطالبات رأی‌دهندگان، مشارکت یا عدم مشارکت آنها در انتخابات، نوع انتخاب آنها و در نهایت، کل فضای انتخابات تأثیر خواهد گذاشت.

یکی دیگر از تحولات اجتماعی عراق، شتاب گرفتن روند هویت‌یابی سیاسی زنان است. از آنجا که زنان هم موضوع تغییر و هم کارگزار

تغییر به‌شمار می‌روند، نهادهای بین‌المللی و بازیگران خارجی، به‌ویژه آمریکا سرمایه‌گذاری ویژه‌ای در حوزه زنان عراقی انجام داده‌اند. موفقیت چشمگیر نامزدهای زن عراقی در انتخابات ۲۰۲۱، در مقایسه با سایر انتخابات‌ها و طرح مطالبات جدی در فضای سیاسی و اجتماعی عراق در ارتباط با حقوق و آزادی‌های زنان و مقابله با خشونت علیه آنها نشان می‌دهد که جامعه عراق در سال‌های آینده، تغییرات و تحولات بیشتری را در حوزه زنان تجربه خواهد کرد. کاهش اعتماد عمومی مردم، به‌ویژه به نهاد دولت از یک سو، و کاهش مشارکت سیاسی آنها به‌ویژه در دو انتخابات اخیر (۲۰۱۸ و ۲۰۲۱) نشان می‌دهد که سرمایه اجتماعی دولت عراق تضعیف شده است. با توجه به ناکارآمدی دولت و تداوم این ناکارآمدی در آینده، پیش‌بینی می‌شود روند استهلاک و فرسودگی سرمایه اجتماعی دولت عراق ادامه یابد و میزان مشارکت مردم در انتخابات پارلمانی آتی حتی از میزان مشارکت آنها در انتخابات ۲۰۲۱ (۴۱/۵ درصد) هم کمتر باشد. لذا بحران اعتماد عمومی استمرار خواهد یافت و دولت عراق قادر نخواهد بود گام‌های مؤثری در مسیر توسعه و پیشرفت بردارد.

یکی از تحولات مهم در جامعه عراق، «افزایش گرایش مردم به سیاست غیر هیتی» است. پس از ۲۰۰۳، شکل خاصی از دموکراسی در عراق مستقر شد که به دموکراسی توافقی یا طایفه‌ای مشهور است. در این نوع از نظام سیاسی، قدرت بر اساس وزن هر یک از گروه‌های قومی و مذهبی بین آنها تقسیم شده و به این ترتیب، شکل خاصی از سیاست که به سیاست هویت یا سیاست‌گذاری بر مبنای ملاحظات هویتی (قومی و مذهبی) معروف است. بر همه نهادها و ارکان دولتی حاکم می‌شود. با توجه به ناکارآمدی مزمن دولت‌های عراق پس از ۲۰۰۳، اغلب مردم این کشور خواهان تغییر این نوع سیاست در عراق هستند.

با توجه به ناکارآمدی دولت عراق در ارائه خدمات اساسی و زیربنایی و همچنین فساد گسترده و نهادینه شدن در بخش‌های دولتی و ضعف مفرط

دولت در ساماندهی حوزه اقتصادی، رابطه دولت و جامعه در عراق در وضعیت بحرانی قرار گرفته است. تداوم این وضعیت ممکن است به شکل گیری يك مطالبه جدی در بین مردم عراق برای انعقاد يك قرارداد اجتماعی جدید بین دولت و مردم منجر شود. بدیهی است اگر ظرفیت های قانونی پاسخگوی اصلاح قرارداد اجتماعی فعلی یا عقد قرارداد اجتماعی جدید نباشند، این احتمال وجود دارد که عراق وارد دوره جدیدی از بحران های سیاسی. اجتماعی شود.

منابع و مآخذ

- ایوبی، حجت‌الله (۱۳۹۹)، «تغییر اجتماعی با تحول اجتماعی هم‌عرض نیست»، روزنامه اعتماد، ش ۴۸۲۴، ۱۳۹۹/۱۰/۴.
- پاتنام، رابرت (۱۳۸۰)، دموکراسی و سنت‌های مدنی، ترجمه محمدتقی دلفروز، انتشارات وزارت کشور.
- روشه، گی (۱۳۷۳)، تغییرات اجتماعی، ترجمه منصور وثوقی، تهران: نشر نی.
- ستاری، سجاد (۱۳۹۳)، «نفرین منابع، زوال سرمایه اجتماعی و افول روایت بزرگ توسعه»، مقاله ارائه‌شده در سمینار ملی سرمایه اجتماعی و هویت ملی، دانشگاه آزاد اسلامی، واحد آزادشهر.
- فراست‌خواه، مقصود (۱۳۹۶)، نشریه صدا، ش ۱۲۸، یازدهم شهریور ماه.
- غفاری، غلامرضا (۱۳۹۹)، «تغییر اجتماعی با تحول اجتماعی هم‌عرض نیست»، روزنامه اعتماد، ش ۴۸۲۴، ۱۳۹۹/۱۰/۴.
- گریفیتس، مارتین (۱۳۹۰)، دانشنامه روابط بین‌الملل و سیاست جهان، ترجمه علیرضا طیب، چ ۲، تهران: نشر نی.
- واگو، استفان (۱۳۷۲)، درآمدی بر تئوری‌ها و مدل‌های تغییرات اجتماعی، ترجمه احمد غروری‌زاد، تهران: مؤسسه انتشارات جهاد دانشگاهی.
- ویر، ماکس (۱۳۷۳)، اخلاق پروتستانی و روح سرمایه‌داری، ترجمه عبدالکریم رشیدیان و پریسا منوچهری کاشانی، با مقدمه‌ای از آنتونی گیدنز، تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.
- هرسینی، صلاح‌الدین (۱۳۸۹)، «نظریه رفتار جمعی و فرایند فزاینده تعیین نیل اسملسر در تشریح انقلاب»، وبلاگ مطالعات علوم سیاسی و سیاست بین‌الملل، قابل دسترسی در:
<http://s-harsani.blogfa.com/post-۱۹.aspx>
- یورونیوز فارسی (۲۰۲۱)، «انتخابات عراق؛ برای نخستین بار ۹۷ زن به پارلمان این کشور راه یافتند»، قابل دسترسی در:
<https://parsieuronews.com/۲۰۲۱/۱۰/۱۳/۹۷-women-win-seats-in-iraqi-upcoming-parliament-preliminary-results>
- Aboulenein, Ahmed, and Reade Levinson (۲۰۲۰), The Medical Crisis That's Aggravating Iraq's Unrest. <https://www.reuters.com/investigates/special-report/>

iraq-health/.

- Abdullah, Sarwar, Tim Gray and Emily Clough (۲۰۱۸), Clientelism: Factionalism in the Allocation of Public Resources in Iraq after ۲۰۰۳." Middle Eastern Studies ۵۴(۴): ۶۶۵-۸۲.
- Ali, Nor (۲۰۱۸), Nostalgia for Saddam Lives On, but so Does the Memory of His Horrific Reign,
- <https://iraqithoughts.com/۲۰۱۸/۰۸/۱۶/nostalgia-for-saddam-lives-on-but-so-does-the-memory-of-his-horrific-reign/>
- Beblawi, H., and G. Luciani (۲۰۱۶), The Rentier State, London: Routledge.
- Calhoun, Craig & et al (۲۰۰۲), Classical Sociological Theory, Oxford: Wiley-Blackwell.
- Dodge, Toby (۲۰۲۰), Iraq's Informal Consociationalism and Its Problems, Studies in Ethnicity and Nationalism ۲۰(۲): ۱۴۵-۱۵۲.
- Fisccher-Tahir, Andrea (۲۰۱۰), Competition, cooperation and resistance: women in the political field in Iraq, International Affairs, Vol. ۸۶, No. ۶, Post-American Iraq (November ۲۰۱۰), pp. ۱۳۸۱-۱۳۹۴.
- Frantappie, Maria (۲۰۱۹), Widespread Protests Point to Iraq's Cycle of Social Crisis, International Crisis Group Commentary, ۱۰ October.
- <https://www.crisisgroup.org/middle-east-north-africa/gulf-and-arabian-peninsula/iraq/widespread-protests-point-iraqs-cycle-social-crisis>.
- Freedom House (۲۰۲۱), Iraq, Freedom in the World ۲۰۲۱.
- <https://freedomhouse.org/country/iraq/freedom-world/۲۰۲۱>.
- Ghattas, Samir (۲۰۲۲), UNAMI Report: Overcoming obstacles, women shone in ۲۰۲۱ elections; greater political participation is imperative, the United Nations Assistance Mission for Iraq,
- [https://iraq.un.org/en/۱۷۴۰۲۴-unami-report-overcoming-obstacles-women-shone-](https://iraq.un.org/en/۱۷۴۰۲۴-unami-report-overcoming-obstacles-women-shone)

۲۰۲۱-elections-greater-political-participation

- International Crisis Group (۲۰۲۱), Iraq's Tishreen Uprising: From Barricades to Ballot Box, Middle East Report ۲۲۳.
- [https:// d2071andvip.wj.cloudfront.net/۲۲۳-iraq-tishreen.pdf](https://d2071andvip.wj.cloudfront.net/۲۲۳-iraq-tishreen.pdf).
- Jasim, Dastan, and Winthrop Rodgers (۲۰۲۱), Beyond the Elite: Taking Protest and Public Opinion Seriously in the Kurdistan Region, Middle East Institute.
- <https://www.mei.edu/publications/ beyond-elite-taking-protest-and-public-opinion-seriously-kurdistan-region>.
- Khoury, Philip, and Joseph Kostiner (۱۹۹۱), Tribes and State Formation in the Middle East, Berkeley: University of California Press.
- Macrotrends (۲۰۲۳), Iraq Population Growth Rate ۱۹۵۰-۲۰۲۳,
- <https://www.macrotrends.net/countries/IRQ/iraq/population-growth-rate>
- Macrotrends (۲۰۲۳), Iraq Population ۱۹۵۰-۲۰۲۳, January ۲۰۲۳,
- <https://www.macrotrends.net/countries/IRQ/iraq/population>
- Mills, Robin, and Maryam Salman (۲۰۲۰), Powering Iraq: Challenges Facing the Electricity Sector in Iraq. Al-Bayan Center for Planning and Studies.
- [https://library.fes.de/pdf-files/bueros/amman/۱۶۹۲۳. pdf](https://library.fes.de/pdf-files/bueros/amman/۱۶۹۲۳.pdf).
- National Democratic Institute (۲۰۱۹), Citizens Continue to Demand More Responsive Governance: Key Findings of Qualitative Public Opinion Research Conducted in Five Provinces in Iraq, Anbar, Diyala, Kirkuk, Ninewa, and Salahaddin. https://www.ndi.org/sites/default/files/NDI:۲۰Report_Iraqi:۲۰Citizens:۲۰Continue:۲۰to:۲۰Demand:۲۰More:۲۰Responsive:۲۰Governance:۲۰۲۰۱۹.pdf.
- O'Driscoll, Dylan, Amal Bourhrous, Meray Maddah et al. (۲۰۲۰), Protest and State-Society Relations in the Middle East and North Africa, SIPRI Policy Paper ۵۶.
- <https://www.sipri.org/sites/default/ files/۲۰۲۰-۱/sipripp0۶.pdf>.

- Ortiz-Ospina, Esteban and Max Roser (۲۰۲۰), Trust, Our World in Data,
- <https://ourworldindata.org/trust>
- Pfaff, Anthony (۲۰۲۱), Iraq: A Roadmap for Recovery, Atlantic Council.
- [https://www.atlanticcouncil.org/wp-content/uploads/۲۰۲۱/۰۲/BD-IRAQ-ROAD MAP- ۷.pdf](https://www.atlanticcouncil.org/wp-content/uploads/۲۰۲۱/۰۲/BD-IRAQ-ROAD-MAP-۷.pdf).
- populationpyramid (۲۰۲۱), Population Pyramids of the World from ۱۹۵۰ to ۲۱۰۰
- Robin-D’Cruz, Benedict (۲۰۲۱), The Social Logics of Protest Violence in Iraq: Explaining Divergent Dynamics in the Southeast, LSE Middle East Centre Paper Series ۵۳.
- [http://eprints.lse.ac.uk/۱۱۷۸۴/۲/ SocialLogicsOfProtestViolence.pdf](http://eprints.lse.ac.uk/۱۱۷۸۴/۲/SocialLogicsOfProtestViolence.pdf).
- Tradingeconomics (۲۰۲۳), Corruption Rank by Country,
- <https://tradingeconomics.com/country-list/corruption-rank>
- UNDP (۲۰۲۲), Reimagining the Social Contract in Iraq, the United Nations Development Programme, Iraq, May ۲۰۲۲.
- UNDP (۲۰۲۰, Impact of Covid-۱۹ on Social Cohesion in Iraq.
- [https://reliefweb.int/sites/reliefweb.int/files/resources/Iraqi%۲۰Dinar%۲۰Devaluation %۲۰Report_LowRes.pdf](https://reliefweb.int/sites/reliefweb.int/files/resources/Iraqi%۲۰Dinar%۲۰Devaluation%۲۰Report_LowRes.pdf)
- UNDP (۲۰۲۲), UNDP & UN Women reaffirm their commitment toward increasing women's political participation in Iraq,
- [https://www.undp.org/iraq/press-releases/undp-un-women-reaffirm-their-commitment-toward-increasing-womens-political-participation-iraq?utm_source= EN&utm_medium=GSR&utm_content=US_UNDP_PaidSearch_Brand_English&utm_campaign=CENTRAL&c_src=CENTRAL&c_src%۲=GSR&gclid=EAIaIQobChMI9bmVp_z_AIV۸۴loCR۳GZg۳dEAAYASAAEgI0_PD_BwE](https://www.undp.org/iraq/press-releases/undp-un-women-reaffirm-their-commitment-toward-increasing-womens-political-participation-iraq?utm_source=EN&utm_medium=GSR&utm_content=US_UNDP_PaidSearch_Brand_English&utm_campaign=CENTRAL&c_src=CENTRAL&c_src%۲=GSR&gclid=EAIaIQobChMI9bmVp_z_AIV۸۴loCR۳GZg۳dEAAYASAAEgI0_PD_BwE)
- UNICEF (۲۰۲۱) Education: Every Child in School, and Learning.
- [https://www.unicef.org/iraq/what-we-do/ education.](https://www.unicef.org/iraq/what-we-do/education)

- UNICEF (۲۰۲۰), Iraq Education Fact Sheets ۲۰۲۰: Analyses for Learning and Equity Using Mics Data.
- https://data.unicef.org/wp-content/uploads/۲۰۱۹/۰۷/۲۰۲۰-IRAQEducationFactsheets_UNICEF_final.pdf.
- UNICEF (۲۰۲۱), Running Dry: Water Scarcity Threatens Lives and Development in Iraq.
- https://reliefweb.int/sites/reliefweb.int/files/resources/Waterpercent۲۰scarcitypercent۲۰PR_۲۹percent۲۰Aug_Eng.pdf.
- World Bank (۲۰۲۱), Iraq Economic Monitor: Seizing the Opportunity for Reforms and Managing Volatility. Washington, DC: World Bank.
- <https://reliefweb.int/sites/reliefweb.int/files/resources/Iraq۲۰Economic۲۰Monitor۲۰C۲۰Spring۲۰۲۰۲۱۲۰۵BEN۲۰D.pdf>
- World Bank (۲۰۰۶), Unlocking the Employment Potential in the Middle East and North Africa: Toward a New Social Contract, MENA Development Report, Washington, DC: World Bank.
- <https://openknowledge.worldbank.org/handle/۱۰۹۸۶/۱۵۰۱۱>.
- worldpopulation (۲۰۲۳), Failed States ۲۰۲۳, world population review,
- <https://worldpopulationreview.com/country-rankings/failed-states>